

بررسی رابطه مفهوم حریم زنانه با آفرینش فضای ورودی در معماری ایران

دکتر سحر طوفان¹

چکیده

هدف از انجام این تحقیق توجه عمیق به مفهوم محرمیت و جایگاه زنان در ارتباط با آفرینش فضای ورودی در معماری ایران است. روش تحقیق اتخاذ شده در این نوشتار، روش تحقیق توصیفی - تحلیلی مبتنی بر بررسی الگوها از طریق نمونه های معماری است. جامعه آماری شامل مدارک، نقشه ها و تصاویر از معماری سنتی خانه های ایرانی در اقلیم های متنوع آب و هوایی بوده و نمونه ها به صورت تصادفی انتخاب شده اند. نمونه های معماری مطالعه شده، نمونه های شناسنامه دار خانه های سنتی، مورد تأیید و ثبت شده ارگان های معتبر از جمله مرکز اسناد میراث فرهنگی و بایگانی نقشه ها در دانشکده های معماری می باشد. تجزیه و تحلیل اطلاعات معماری از طریق مدل سازی با نرم افزار اتوکد (Auto-Cad) و کنترل شاخص های فضایی با تدوین نمودارهای مربوطه انجام شده است. از مهمترین یافته های این پژوهش می توان به رابطه تنگاتنگ سلسله مراتب محرمیت در شکل گیری کالبد فضای ورودی، رابطه بسیار قوی بین ارزش زن و خلق آثار هنری با ابعاد زیبایی شناسانه و کاربردی فضای ورودی خانه های سنتی، همچنین ارتباط اهمیت اجتماعی زنان با تدوین مکان ورودی اشاره کرد. اصلی ترین نتیجه گیری از تحقیق در عبارت "استحاله هنر معماری اسلامی با مفاهیم متعالی دین اسلام و حرمت زنان" خلاصه می شود.

واژه های کلیدی:

زن، حریم، معماری ایران، فضای ورودی

¹ - دانش آموخته ی دوره دکتری معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران، تهران، ایران

بیان مسأله

مسلمانان در طول تاریخ بر پایه فرهنگ و تمدنهای ملی و بومی خود، سلیقه‌ها و شیوه‌های هنری گوناگونی را در ساخت و ساز به کار بسته‌اند. آنان برترین سبک‌های معماری و پدیده‌های هنری را آفریده‌اند؛ تا آن‌جا که یکی از راه‌های شناخت فرهنگ و تمدن مسلمانان در هر عصری، کاوش در آفرینش‌های هنری است که در معماری به کار رفته است. معماری ایرانی درخشش مفاهیم آسمانی در رعایت حرمت انسانهاست. تجلی آیه حجاب در سوره نساء و تفسیر آن بخشی از تاثیر عمیق آیات الهی در معماری ایرانی و اسلامی است. مسئله حریم و حجاب و صیانت از محرمیت زنان یکی از اصول مهم معماری ایرانی در خلق فضای معماری بوده است. واژه حریم در لغت به معنی پیرامون، گرداگرد و مکانی که حمایت و دفاع از آن واجب است معنی شده است. حریم مرز ایجاد می‌کند، ولی هدف، فقط جدایی نیست. از طرفی به نظر می‌رسد مراعات اصل حجاب در سطوح مختلف معماری ایرانی بطور کامل لحاظ شده است. چنانچه در طراحی و ساخت بناها به حجاب دیداری، حجاب صوتی و حجاب رفتاری توجه ویژه شده است. برای رعایت قانون الهی و ایجاد امنیت زنان به لحاظ محرمیت و حجاب، بنا طوری ساخته می‌شد که هیچ غریبه‌ای نمی‌توانست تا قلب آنرا رویت کند. زن در درون اندرونی یک بنا، دارای امنیت خاطر بود و وجود محرمیت و حریم در بین محرم و نامحرم با طراحی ویژه معماری کاملاً قابل تعریف و قابل لمس بود. در حوزه‌های رفتاری نیز طراحی فضا در معماری ایرانی به گونه‌ای انجام می‌شد که بخشهای مختلف و خاص به لحاظ حفظ حریم و حجاب کاملاً تفکیک می‌شدند. از سویی دیگر باید پذیرفت که معماری ایرانی همواره آمیخته با اصل حفظ حریم و حجاب بوده است و این مسئله ناشی از فرآیند دین و مذهب حاکم بر زندگانی مردم و همچنین باورهای دینی و نوع نگرش تعصبانی به مسئله محارم و زن در گذشته بوده است (جلیلی، 1388، 34).

زنان به واسطه سرشت خاص خود ویژگی‌ها و نیازهای خاص خود را دارند. توجه به زن در ارتباط با شکل‌گیری فضاهای معماری گذشته تاکنون دارای اهمیت فراوان است. نمود عینی این موضوع در معماری مکان ورودی با تعریف قابل بررسی و مطالعه است. به جهت تأثیر پررنگ حضور زنان در خانه و تدوین فضای الگو مدار ورودی خانه‌های سنتی ایران، پرداختن به مقوله‌ی زن، حریم زنانه، حرمت زندگی و حرم خانه دو چندان می‌نماید.

در عالم سنتی، دین بر همه شئون زندگی آدمیان سیطره داشت. انسان ها زندگی خود را، خاصه در امور دینی، بر وفق خواستهٔ معبود خود سامان می دادند. در پی آن بودند که به انسان کامل معبود دین خود نزدیک تر و شبیه تر شوند. به بیانی روشن تر، دین از معمار مسلمان می خواست که کمالجو باشد، در پی صفات کمال برآید و خود را به آن بیاراید (نویسی، 1376، 661).

ویژگی معماری سنتی این است که پیوسته با روح سنت سازگاری داشته باشد و این سازگاری دست کم در مظاهر اصلی آن مانند معماری مکان‌های مقدس نمودار است (نصر، 1380، 16). معماری سنتی برای اهل تفکر پشتوانهٔ فوق العاده ارزشمند حیات معنوی و فرصتی گران بها برای یادآوری حقایق الهی است (نصر، 1375، 190). معماری سنتی نتیجهٔ تجلی وحدت در ساحت کثرت است و توازن و هماهنگی ناشی از آن، جلوه‌ای رهایی بخش دارد که انسان را از بند کثرت رها می سازد (پورکهارت، 1365، 87).

بزرگ ترین هدف معمار سنتی ایجاد تعادل در محیط و تعادل رابطهٔ بین مخلوق او و شرایط زمان و مکان و مقدرات وقوع آن بود. بزرگترین پیام مکتب او رسیدن به تعادل در تمامی شئون زندگی فردی و اجتماعی اش بود. در ادامهٔ این طرز تلقی از مفهوم زندگی، او هنر را تنها روش برای بیان آمال، آرزوها، ادراکات و احساسات عارفانه و شاعرانه اش می بیند و بازتاب این بینش اعتقادی در تمامی سطوح خلق مصنوعات به چشم می خورد (عرفانیان، 1376، 291).

روح و ذهن معمار مسلمان سنتی در وهلهٔ اول از گرایش‌های مبتنی بر آیات قرآن و سپس از امثال، اشعار، تخیلات، نقش‌ها و اشکال بصری که عمیق ترین وجه ارزش‌ها و آداب اسلامی را منعکس می سازند، ترکیب یافته است، و این به میزانی که اسلام سنتی زنده است، همچنان تداوم خواهد داشت (اعوانی، 1375، 342).

معماری با صفا از ویژگی‌های معماری سنتی ما، مبین کیفیتی از فضاست که در ادبیات رایج معماری به فراموشی سپرده شده است. شاید بتوان صفای برون (فضا) را با صفای درون مرتبط دانست (اولیاء، 1376، 50). به این ترتیب، به جرأت، اعتبار معماری سنتی ما نه به صورت آن، که اساساً به تفکری است که عامل شکل‌گیری آن بوده و در نتیجه خضوع و احترام ما نسبت به گذشته معماری مان (دانسته یا ندانسته) نسبت به تفکری است که در قالب آن صور متجلی گشته است (عرفانیان، 1376، 305).

در جامعه اسلامی ایران، شناسایی تاثیر اصول و تعالیم دین اسلام بر تدوین محیط زندگی و معماری، امری ضروری و غیرقابل اجتناب است. با عنایت به این موضوع که تعالیم اسلامی به ویژه قرآن، راهنمای حیات و فعالیت جامعه اسلامی در همه زمان ها و مکان ها می باشد، طبیعی است که نمی توان جزئیات را از آن طلب نمود، بلکه اصولی لا یتغیر مطرح است که هر کدام در هر مقوله ای از زندگی و حیات و فعالیت، مصداق و معنای خاص خود را دارد. نوشتار حاضر، در جستجوی اصولی است که به زندگی مسلمانان و به تبع آن فعالیتهایی که بر شکل گیری محیط مصنوع با عنوان فضای ورودی در معماری تاثیر داشته باشد، بپردازد. عدم تعمق خاص و کشف در موضوع و اصالت ندادن به آن، منتهی به نفی بصیرت و عمق گرایی در معماری می شود. خانه خالص ترین، آرمانی ترین و محتواگراترین موضوع معماری است. لذا اصالت دادن به موضوع مفاهیم و تعاریف معنایی مندرج در بطن اصول و ایده های اسلامی از جمله مقوله حریم زنانه یکی از ضرورت های اساسی در تحقیق به شمار می آید (ایرانمنش، 1376، 57). لذا سؤال اصلی این تحقیق را می توان در جمله ی "نگرش به مفهوم حریم زنانه چگونه بر آفرینش فضای ورودی معماری خانه های سنتی ایران تاثیر گذاشته است؟" مطرح کرد.

در این تحقیق جنبه های مجهول و مبهم مرتبط با سوال اصلی تحقیق را می توان به شرح زیر بیان نمود:

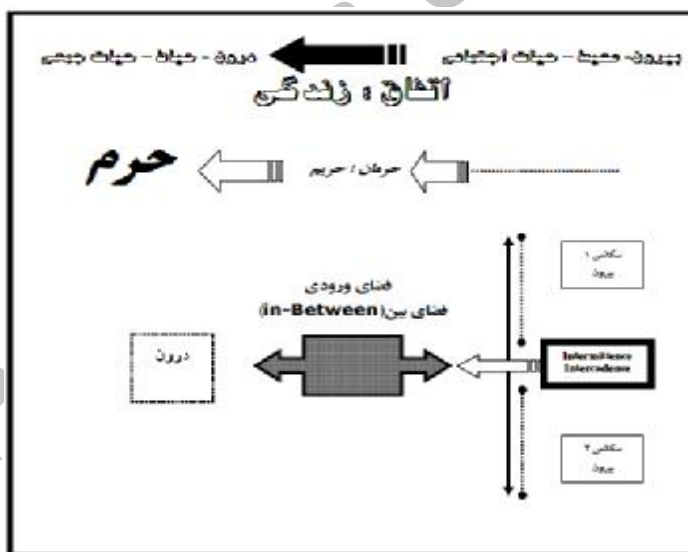
- 1- مستتر بودن تعالیم اسلامی در مسأله ورودی و حریم و عدم رمزگشایی از آن
- 2- چگونگی نمود و ظهور محرمیت در کالبد معماری ورودی ها
- 3- میزان بهره گیری از تعالیم دین اسلام و مقیدبودن به آن در رابطه با معماری برای زنان
- 4- دلیل استفاده از الگوهای خاص زن محور در تدوین فضای ورودی در معماری ایرانی که مهمترین بعد ابهامات را در تقدم «مفهوم» بر تقدم «مصداق» می دانیم.

هدف اساسی از انجام این تحقیق توجه عمیق به مفهوم محرویت و جایگاه حریم زنانه با محتوای اصلی نمود احترام به زنان در تدوین فضاهای ورودی در معماری سنتی خانه های ایران است.

ضرورت اجرای تحقیق و اهداف طرح

تبیین جایگاه ورودی در معماری، یکی از موضوعاتی که امروزه در اکثر معماری‌های معاصر وجود دارد، مساله عدم توجه به مفهوم ورودی در تعریف معماری است. اساساً همه فضاها مستقل و منتزع از تاثیرات جانبی، اعم از نوع رویدادهای پیرامون فضا، همجواری‌ها و... طراحی می‌شوند. لذا در این نوع طراحی‌ها یکی از مهمترین موضوعاتی که معمولاً مستتر می‌ماند، مفهوم ورودی به معنای فضای واسط بیرون و درون است. در این فرآیند، طراحی ورودی عملاً در آخرین مرحله و نهایتاً به صورت صرفاً منفذی برای ارتباط درون و بیرون صورت می‌گیرد.

این در حالی است که نحوه ورود به هر فضا و یا به عبارتی ورودی هر فضا، همواره در ذهن افراد جایگاه ویژه‌ای دارد. ورودی هر فضا، اولین مکانی است که با حضور در آن خصوصیات کلی فضا، آداب ورود، حد خصوصی و عمومی بودن و سایر ویژگی‌های فضا کشف می‌شود. به واقع با تمهید ورودی برای یک فضا، آن فضا، برای ساکنانش هویت می‌یابد و تعریف می‌شود.

شکل شماره 1- تبیین مفهوم فضای ورودی

در این تحقیق هدف اصلی بازشناسی مفهوم حریم زنانه (محرمیت) و نمود آن در آفرینش فضای ورودی در معماری ایران بوده و از دیگر اهداف می توان به تبیین مفهوم حریم زنانه در آفرینش کالبد فضای ورودی در معماری سنتی خانه های ایران و نیز تبیین مفهوم حریم زنانه در تولید عناصر ورودی در معماری سنتی خانه های ایران اشاره کرد که جزو اهداف کاربردی تحقیق می باشند. فرضیه های این تحقیق را می توان در دو جمله ی زیر :

- 1- مفهوم حریم زنانه با شکل کالبد فضای ورودی در معماری سنتی خانه های ایران می تواند رابطه داشته باشد.
- 2- مفهوم حریم زنانه با طراحی عناصر ورودی در معماری سنتی خانه های ایران می تواند رابطه داشته باشد. مورد توجه و آزمون قرار داد.

روش شناسی پژوهش:

با توجه به منابع وسیع مکتوب در زمینه ی تحقیق نظری و نمونه های خاص معمارانه، روش تحقیق اتخاذ شده در این نوشتار، روش تحقیق توصیفی- تحلیلی مبتنی بر بررسی الگوها از طریق نمونه های معماری است. در جهت رسیدن به اهداف پژوهش، جامعه آماری به صورت فضای ورودی در معماری سنتی خانه های ایرانی در اقلیم های متنوع آب و هوایی معرفی شده است؛ چرا که معماری های به جا مانده از خانه های سنتی ایرانی بیشترین تأثیر و تأثر را از گروه زنان داشته اند و حضور زنان در جامعه سنتی گذشته در خانه ها مشهودتر است. نمونه های موردی مطالعه شده، تعداد 175 مورد از نمونه های شناسنامه دار به جا مانده یا مرمت شده از معماری خانه های سنتی ایران است، که ثبت شده و مورد تأیید ارگان های معتبر از جمله مرکز اسناد میراث فرهنگی و بایگانی نقشه ها در دانشکده های معماری دانشگاه های ایران می باشد. نمونه ها به صورت تصادفی از بین جامعه آماری انتخاب شده اند.

شیوه اجرا و تجزیه تحلیل داده ها

روش گردآوری اطلاعات

برداشت های کتابخانه ای به صورت استفاده از اسناد مکتوب، نرم افزارها، لوح های فشرده، اینترنت و مطالعات میدانی بوده است. سه روش جهت گردآوری اطلاعات مورد

نیاز پژوهش مدنظر قرار گرفته است، که هر کدام از این سه روش جهت دستیابی به اطلاعات خاصی بکار گرفته شده است. اطلاعات مورد نیاز جهت انجام این تحقیق شامل موارد زیر می باشد، که روش گردآوری آنها به تفصیل آمده است :

- الف - اطلاعات در مورد مباحث مرتبط با حریم زنانه : روش کتابخانه ای
- ب - اطلاعات در مورد ورودی ها در معماری ایرانی : روش کتابخانه ای و روش میدانی
- ج - اطلاعات کالبدی در رابطه با ورودی ابنیه ایرانی (تهیه مدارک و مستندات) روش میدانی و روش کتابخانه ای

ابزار گردآوری اطلاعات

از آنجا که ابزار تحقیق تابع روش تحقیق است لذا اطلاعات مورد نیاز در این پژوهش از طریق تهیه اسناد و مدارک مکتوب، مشاهده و مصاحبه صورت می گیرد. و بطور کلی ابزارهای مورد استفاده برای این پژوهش به عبارت زیر بیان می شود: فیش برداری، تهیه عکس و اسلاید، تهیه نقشه های معماری قدیمی و به روز (آرشیو بعلاوه برداشت در محل)، مصاحبه و بطور کلی با شیوه مرور متون و منابع - شیوه اسناد تصویری و شیوه مشاهده و مصاحبه به شرح ذیل و به تفکیک داریم :

- الف - مباحث نظری مرتبط با موضوع "حریم زنان" با استفاده از کتابخانه و مطالعه کتب، مجلات و مستندات مکتوب و فیش برداری است .
- ب - اطلاعات کالبدی در رابطه با "فضاهای ورودی در معماری ایران"، علاوه بر استفاده از آرشیو اسناد و مدارک سازمانها، موسسات تحقیقاتی و دانشگاهی از طریق برداشت در محل بصورت تهیه عکس، کروکی و نقشه می باشد .
- ج - ابزارهای گردآوری اطلاعات روانشناختی، جامعه شناختی و فرهنگی مبحث، در کنار فیش برداری و مطالعات کتابخانه ای، با استفاده از شیوه مشاهده و مصاحبه با معماران، طراحان، کاربران، توریستها و ... انجام شده است .

جدول شماره 1 - روش و ابزار گردآوری اطلاعات

روش و ابزار گردآوری اطلاعات		
اطلاعات در مورد مباحث نظری مرتبط با حریم زنان	فیش برداری از اسناد مکتوب	برداشت‌های کتابخانه‌ای
اطلاعات در مورد معماری ورودی‌ها	نرم افزارها، لوح‌های فشرده، اینترنت	
اطلاعات روانشناختی، جامعه‌شناختی و فرهنگی	فیش برداری از اسناد مکتوب شیوه مرور متون	مطالعات میدانی
اطلاعات در مورد معماری ورودی‌ها	مشاهده و مصاحبه با معماران، طراحان، کاربران، توریستها	
اطلاعات کالبدی ورودی در نمونه‌ها	تهیه عکس، کروکی و نقشه آرشیو بعلاوه برداشت در محل	
اطلاعات عناصر ورودی در نمونه‌ها	تهیه عکس، کروکی	

روش تجزیه و تحلیل اطلاعات

تجزیه، تحلیل، تفسیر و ترجمه اطلاعات جمع‌آوری شده در حوزه مباحث نظری (فلسفی، هنری و مذهبی - دینی)، با تکیه بر ادراک، بینش و استدلال، بوسیله فرد محقق انجام می‌گیرد. در رابطه با تجزیه و تحلیل‌های مربوط به موارد مطالعاتی (Case Studies) که از طریق تهیه نقشه معماری بوده است، از مدل‌سازی کامپیوتری و نرم‌افزارهای مرتبط بهره‌گیری شده است. بطور کلی در این پژوهش جهت تجزیه و تحلیل داده‌های استخراج شده، که در دو حوزه مباحث نظری و مسائل معماری است؛ از روش مقایسه‌ی تطبیقی با استفاده از نمودارهای تحلیلی استفاده شده است.

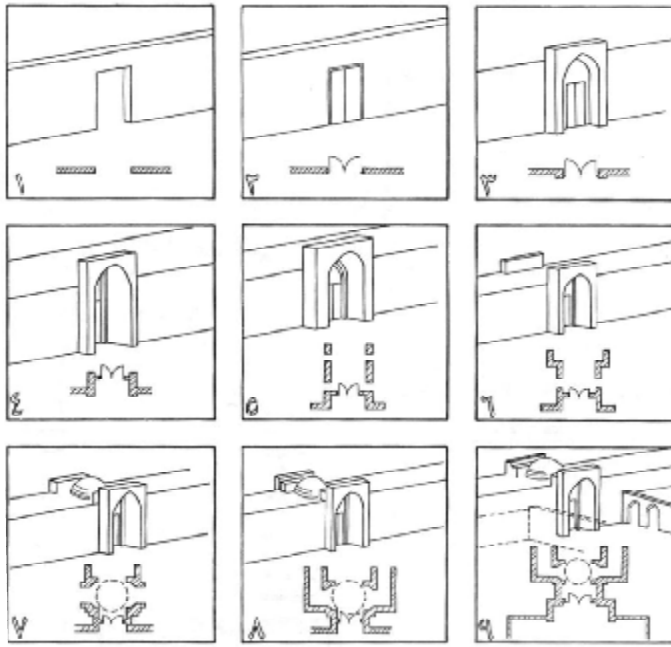
شکل شماره 2- روش تجزیه و تحلیل داده‌ها

تحلیلی که براساس آثار موجود صورت می گیرد، یک تحلیل تاریخی نیست زیرا نمونه های تاریخی موجود از لحاظ تعداد و از جنبه های گستردگی جغرافیایی و از نظر توالی تاریخی و زمانی به هیچ وجه در حدی نیست که بتوان تنها با یک تحلیل تاریخی به این روند پی برد، بنابراین در مواردی با توجه به روند منطقی انواع دگرگونیهای عناصر و فضاها، و نحوه ترکیب آنها به روند شکل گیری فضاهای ورودی و تاثیر حریم و حرمت زن توجه خواهد شد.

تجزیه و تحلیل اطلاعات معماری از طریق مدل سازی با نرم افزار اتوکد (Auto-Cad) و کنترل شاخص های فضایی با تدوین نمودارهای مربوطه انجام شده است. کالبدهای ساختاری مربوط به نمونه ها با سیستم نرم افزاری تری دی مکس (3D-Max) بازسازی شده و با حرکت، نور و صدا سعی در تحلیل دقیق نمونه ها از طریق انیمیشن اتفاق افتاده است.

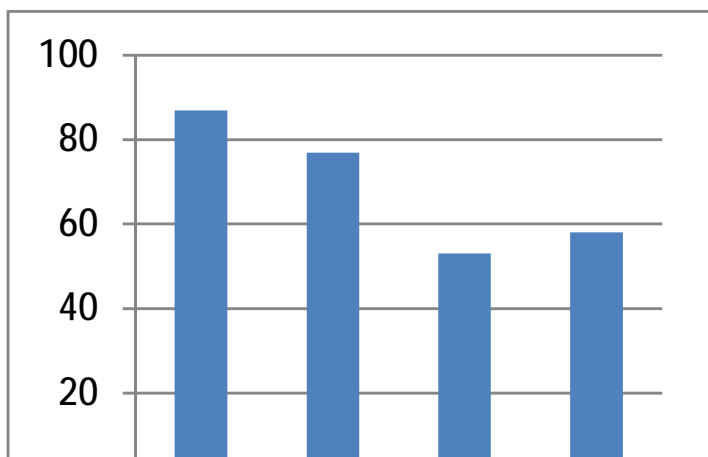
بحث و بدنه تحقیق

تعریف حریم زنان در احکام اسلامی و نمود آن در شکل گیری کالبد فضای ورودی خانه ها حریم زنانه جایی است که حرمت زن در آن پاس داشته می شود. از اینروست که تجاوز به حریم، تجاوز به تمامیت هویت و حیثیت اوست. خانه «حریم فرهنگی» است که فرد را از دیگری جدا می کند و در عین حال زندگی و همزیستی او با دیگران را ممکن می سازد. مفاهیم حریم و فردیت، مفاهیم فرهنگی هستند که از فرهنگی به فرهنگ دیگر تفاوت می کنند. در جوامعی که فردگرایی در آن رشد یافته تر است و ارزش های فردگرایانه در آن غلبه دارد، مقوله حریم خصوصی هم در معنای مکانی و هم در معنای اجتماعی آن یکی از مفاهیم کلیدی حیات اجتماعی است. در اینگونه فرهنگها معماری خانهها به گونه ای است که زنان بتوانند در درون خانه «حریم خصوصی» خود را داشته باشند. در فرهنگ ایرانی، خانه محلی برای تجلی بخشیدن به ارزش های سنتی دینی و حفظ خانواده است. از اینرو مفاهیم خانه و خانواده آهنگ زبان شناسانه مشترک و معانی نزدیک به هم دارند. در فرهنگ سنتی ایرانی خانه باید حریم اندرونی و بیرونی داشته باشد تابیگانه چشمش به ناموس خانه نیفتد. اما در این فرهنگ، مرزی میان محرمان ساکن خانه وجود ندارد.

شکل شماره 3 - روند شکل گیری فضاهای ورودی

یکی از احکام بسیار مهم، مربوط به حفظ محرمیت زنان عدم ورود به خانه ها بدون اجازه می باشد. البته برخی از خانه ها در عربستان در اوایل اسلام فاقد در ورودی بودند و فقط پرده ای در جلوی درگاه آنها آویخته بود. در این موارد لازم بود که شخص بدون اجازه وارد نشود.

نمودار شماره 1- نمودار رابطه محرمیت زنان با تعریف حریم دخول و حضور در معماری فضای ورودی خانه های سنتی

آیاتی در قرآن کریم در مورد حریم زنان و اذن ورود به مکان نازل شده است که جهت بهره مندی در تدوین معماری اهمیت دارد از آن جمله: «یا ایها الذین امنوا لا تدخلوا بیوتاً غیر بیوتکم حتی تستأنسوا و تسلموا علی اهلها ذلکم خیر لکم لعلکم تذكرون. فان لم تجدوا فیها احداً فلا تدخلوها حتی یؤذن لکم و ان قیل لکم ارجعوا فار جعلوا هوازکی لکم والله بما تعملون علیم. لیس علیکم جناح ان تدخلوا بیوتاً غیر مسکونه فیها متاع لکم والله یعلم ما تبدون و ما تکتمون» (آیات 27، 28 و 29 سوره نور). در این آیات به مؤمنان چنین گفته شده است که به خانه های دیگران قبل از آن که اجازه گیرند، وارد نشوند و در هنگام ورود بر اهل خانه سلام کنند. اگر در خانه کسی یافت نشد، نباید وارد شد تا آن که اجازه ای گرفته شود و اگر گفته شد که برگردید، باید بازگشت و وارد نشد. در ادامه آیات نخست اشاره شده است که اگر کسی در ساختمانی غیر مسکونی کالایی داشته باشد، می تواند به آن وارد شود.

درباره محرمیت و حفظ حریمزنان، در احادیث منقول از ائمه معصوم (ع) و پیامبر اکرم (ص) مطالب روشنی آمده است. برای نمونه، به نقل از حضرت امام صادق (ع) فرموده اند که: «در خانهات را ببند که شیطان در بسته را باز نخواهد کرد» (طبرسی؛ 241) و از قول پیامبر اکرم (ص) گفته اند که: «تا چهل سرای همسایه بود... و از جمله حقوق وی (همسایه) آنست که از بام به خانه او ننگری، و اگر چوبی بر دیوار تو نهد منع

نکنی و راه ناودان او بسته نداری و اگر خاک پیش در سرای تو افکند جنگ نکنی و هر چه از عورات وی خبر یابی پوشیده کنی» (غزالی؛ 336 و 337).

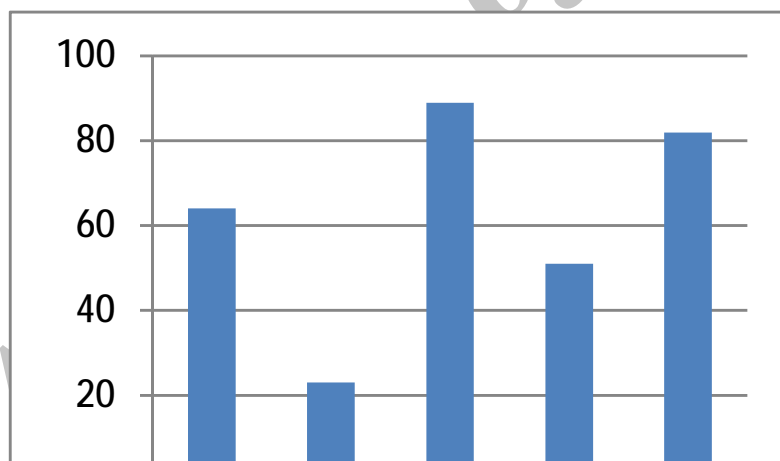
بر اساس اعتقادات اسلامی، مسلمانان همواره باید به یاد پروردگار باشند و ذکر او را گویند و در کارها از وی یاری طلبند. این اندیشه کمابیش در همه ارکان و شؤون جامعه های اسلامی وجود داشته و کمابیش وجود دارد، از جمله در هنگام ورود یا خروج از برخی مکانها و بناها به ذکر پروردگار می پرداختند. یکی از این مکانها، فضای ورودی خانه ها بود. در «حلیه المتقین» اشاره شده است که بهتر است در هنگام بیرون رفتن از خانه از پروردگار به این صورت یاد شود: «بسم الله امت بالله توکلت علی الله ما شاء الله لاحول و لا قوه الا بالله» (به نام خدا و ایمان به خدا و توکل به خدا و خواست خدا، که هیچ قدرتی بالاتر از قدرت خدا نیست) (مجلسی؛ 273).

متن بسیاری از کتیبه ها و نوشته های واقع در سردر یا سایر سطوح فضاهای ورودی گویای اعتقادات دینی مردم است، به همین جهت غالباً آیاتی از قرآن کریم با احادیثی مربوط به ائمه اطهار انتخاب می کردند. البته غالباً این آیه ها یا احادیث را به نحوی انتخاب می کردند که موضوع آن با فضای ورودی یا نوع بنا مربوط و متناسب باشد یا نکته ای و موضوعی باشد که صاحب بنا می خواست آن را به اطلاع برساند یا در معرض دید دیگران قرار دهد. بر کتیبه سر در ورودی خانه ها، آیات و احادیث زیر بیشتر استفاده می شده است:

و ان یکاد الذین کفروا لیز لقونک با بصرهم لما سمعوا الذکر و یقولون انه لمجنون و ما هو الا ذکر للعالمین (قلم، 52). انا فتحنا لک فتحاً مبیناً (فتح، 1). نصر من الله و فتح قریب (صف، 13). ادخلوها بسلام امنین (حجر، 46). و از احادیث و متنهای بسیار متعددی از جمله: انا مدینه العلم و علی (ع) بابها. ولایه علی بن البیطالب (ع) حصنی، فمن دخل حصنی آمن من عذابی الله، محمد (ص)، علی (ع)، فاطمه (س)، حسن و حسین.

جدول شماره 2 - متون نوشته شده در کتیبه های ورودی خانه های سنتی ایرانی بررسی شده

نوع کتیبه	منبع	متن	مضمون
قرآن	سوره قلم آیه 52	و ان یکاد الذین کفروا لیز لقونک با بصارهم لما سمعوا الذکر و یقولون انه لمجنون و ما هو الا ذکر للعالمین	توجه به عظمت خداوند
	سوره فتح آیه 1	انا فتحنا لک فتحاً مبیناً	مفهوم گشایش
	سوره صف آیه 13	نصر من الله و فتح قریب	مفهوم گشایش
	سوره حجر آیه 46	ادخلوها بسلام امنین	اهمیت امنیت حریم خانه
رسول الله	انا مدینه العلم و علی (ع) بابها		
	رسول الله	ولایه علی بن البیطالب (ع) حصنی، فمن دخل حصنی آمن من عذابی الله، محمد (ص)، علی (ع)، فاطمه (س)، حسن و حسین.	اهمیت حرم و حرمت ولایت و امامت در زندگی
حدیث	رسول الله	بسم الله امنت بالله توکلت علی الله ما شاء الله لاحول و لا قوه الا بالله	اهمیت ایمان و توکل به قدرت خداوند

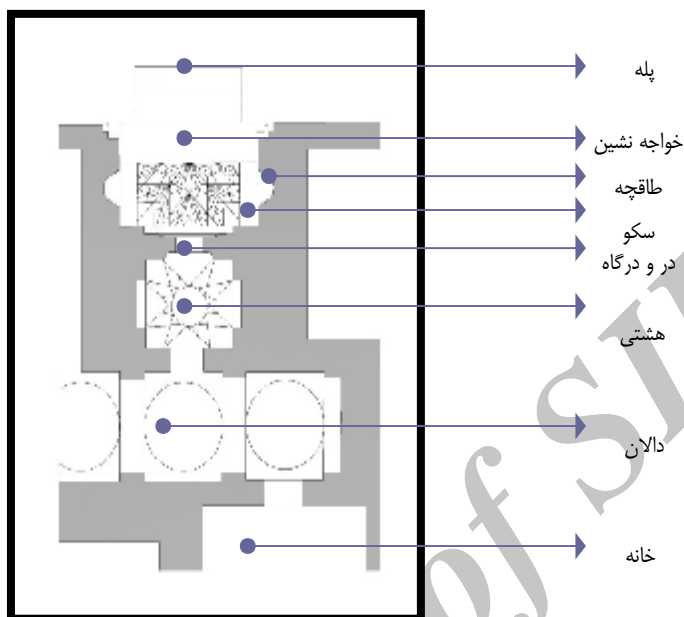

نمودار شماره 2- نمودار رابطه محرمیت زنان در مستندات اسلامی با معماری فضای ورودی خانه های سنتی

تعریف حریم زنان و نمود آن در طراحی عناصر ورودی در معماری خانه ها

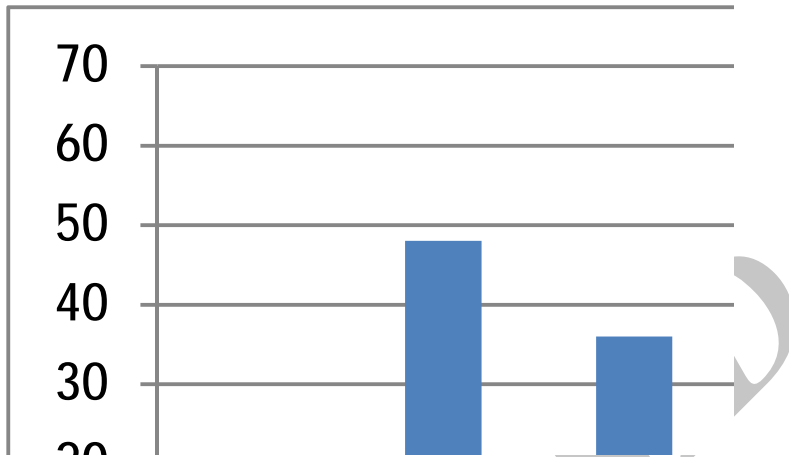
یکی از مهمترین کارکردهای هر فضای ورودی، تأمین ارتباط بین فضای درونی با فضاهای بیرونی یک بنا یا مجموعه است، زیرا ورود و خروج به هر بنای محصور و بسته تنها از طریق فضای ورودی امکان پذیر است. بنابراین فضای ورودی از لحاظ ماهیت کارکردی، فضایی ارتباطی به شمار می آید. علاوه بر این، فضای ورودی یک فضای رابط و اتصال دهنده نیز هست، زیرا بسیاری از بناها به خصوص خانه‌های قدیمی درون گرای واقع در بافتهای پیوسته از لحاظ کالبدی، کارکردی و بصری غالباً تنها از طریق فضای ورودی با معبر یا سایر فضاهای عمومی، پیوند و ترکیبی فعال می یافته اند. خانه در بافتهای شهری پیوسته، متراکم و درونگرای ایران فضایی خصوصی برای زندگی خانوادگی است که معمولاً اصل محرمت در طراحی و احداث آن رعایت می شد تا افراد خانواده از دید اشخاص نامحرم محفوظ باشند. فضای ورودی این نوع خانه ها به تبعیت از اهداف مذهبی و اجتماعی به صورتی طراحی می شد که افراد به صورت ناگهانی و یک مرتبه وارد فضای خانه نشوند و همچنین از فضای ورودی - از درگاه یا هشتی ورودی - به فضاهای داخلی خانه دید مستقیم وجود نداشته باشد. به همین جهت طراحی فضای ورودی در عموم خانه های درونگرا به شکلی بود که مسیر حرکت در امتداد محوری غیر مستقیم شکل می گرفت و عموماً در یکی از گوشه های حیاط یا نزدیک به آن به فضای درون مرتبط می شد. در بسیاری از خانه هایی که از دو بخش اندرونی و بیرونی تشکیل شده بودند، معمولاً از هشتی ورودی دو راه جداگانه منشعب، و به هر کدام از آنها منتهی می شود. در بعضی از خانه‌ها، بخش اندرونی، از کوچه، دری جداگانه داشت (کولیوررایس؛ 129:1369)¹.

¹ - این نوشته از کتاب زنان ایرانی و راه رسم زندگی آنان که توسط کلارا کولیوررایس گرفته شده است.

شکل شماره 4 - دیاگرام کروکی اجزاء ورودی در الگوهای بررسی شده

شاردن که در دوره صفویه چند سال در ایران اقامت داشت درباره این موضوع چنین گفته است: «درب خانه کوچک است بطوریکه نمی توان حدس زد که در پس آن خانه ای بدین بزرگی و زیبایی باشد. چند سالی است در ایران رسم شده درهای خانه را کوچک می گیرند بطوریکه اکنون یا در بزرگ برای منازل خویش تهیه نمیکنند و یا آنرا زینت نمی نمایند» (ابوضیا؛ 170:1362). سیاح دیگری که دوره قاجار به ایران آمده درباره فضای ورودی خانه‌ها چنین گفته است: «درهای ورودی منازل بسیار کوچک و تا اندازه‌ای شبیه به دریچه‌های زندان است. این درها تنها چیزی است که در شهرها به چشم می خورد و باعث تعجب نیست که غریبه ای که برای اولین بار به یک شهر در ایران قدم می گذارد راه را گم می کند زیرا نمایی وجود ندارد» (بهبهانی؛ 18:1370).

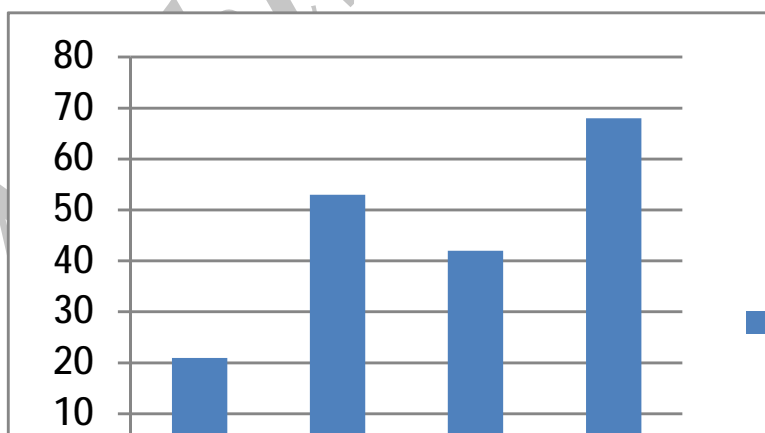
نمودار شماره 3- نمودار رابطه محرمیت زنان با حریم بصری در معماری فضای ورودی خانه های سنتی

برای حفظ محرمیت ساکنان یک فضا، مسیر فضای ورودی را به صورت پیچ در پیچ و غیرمستقیم طراحی می کردند، به نحوی که از جلوی درگاه یا هشتی نتوان فضاهای داخلی را مشاهده کرد. این هدف بیشتر در طراحی فضای ورودی خانه های درونگرا در نظر گرفته می شد. ایجاد ارتباط بین یک فضای محصور با محیط پیرامون آن باید تابع ملاحظات کارکردی-اجتماعی متعددی باشد. در وهله نخست باید به خصوصیات کارکردی یک بنا به ویژه سلسله مراتب محرمیت آن توجه شود (سلطانزاده، 16، 1384).

شکل شماره 5- فضای دالان خانه ای در تبریز

چگونگی ارتباط بین هر کدام از فضاهای عمومی، نیمه عمومی، نیمه خصوصی و خصوصی با محیط مجاورشان باید به نحو معینی باشد تا فعالیتها، درون فضا به خوبی صورت پذیرد، به عبارت دیگر برای هر نوع فضای ورودی با توجه به هدف طراحی و ترکیب آن، نوعی نظارت در نظر گرفته می شود. در ورودی هر بنا را می توان مهمترین عامل در نظارت بر ارتباط دانست. در عمومی ترین و ساده ترین شکل، با بسته شدن در ورودی، ارتباط قطع می شود و سپس در هر زمان که مالکان یا استفاده کنندگان از فضا اراده نمایند، این ارتباط را به صورت دلخواه (در زمانهای مختلف و برای افراد گوناگون) می توانند ایجاد کنند. وجود دو نوع وسیله آگاه کننده: کوبه و حلقه، در روی درهای ورودی برای مردان و زنان، همچنین وجود ورودیهای جداگانه برای بخش بیرونی و اندرونی در برخی از خانه ها؛ نمونه هایی از شیوه های مربوط به کنترل ارتباط است. نظارت بر ارتباط با روشهای گوناگونی صورت می گرفته است. یکی دیگر از این روشها، نحوه طراحی فضای ورودی به گونه ای است که هدف یا هدفهای لازم را در چگونگی ایجاد ارتباط بین یک فضا با فضاهای پیرامون آن تأمین نماید. در خانه ها، به دلیل اینکه نمی خواستند شخص نامحرم از جلوی فضای ورودی به داخل خانه دید داشته باشد و نیز برای تأمین حداکثر حریمیت و در برخی از شهرها و دوره ها برای تأمین حداکثر امنیت سعی می کردند مسیر حرکت در داخل فضای ورودی را تا حد امکان طولانی نمایند.

نمودار شماره 4- نمودار رابطه حریمیت زنان باحریم سمعی در معماری فضای ورودی خانه های سنتی

کوبه هایی بر روی درها نصب می کردند که در ساده ترین شکل، کارکرد آن اطلاع رسانی بود. روی در ورودی خانه ها دو درکوب فلزی نصب می کردند. هر کوبه روی یک لنگه در قرار می گرفت یکی از آنها را که چکش می نامیدند، صدای بم تولید می کرد و دیگری را که معمولاً حلقه می نامیدند صدای زیر ایجاد می کرد. چکش در مواردی مورد استفاده قرار می گرفت که مراجعه کننده مرد بود و در هنگامی که مراجعه کننده زن بود از حلقه استفاده می کرد. به این ترتیب ساکنان خانه از جنسیت مراجعه کننده مطلع می شدند و خود را آماده می کردند. کوبه در ورودی خانه های بزرگ و اعیان نشین را با طرحهای بسیار زیبا، متنوع و پرکار چنان می آراستند که بعضی از آنها را می توان از آثار هنری ارزشمند این مرز و بوم به شمار آورد. در برخی از دوره ها و نیز در بعضی از شهرها چکش را بر روی لنگه راست و حلقه را بر روی لنگه چپ در ورودی نصب می کردند. در برخی از موارد، منحصرأ از واژه کوبه برای نامیدن چکش استفاده می کرده اند.

شکل شماره 6- کوبه و حلقه درب خانه ای در مشهد

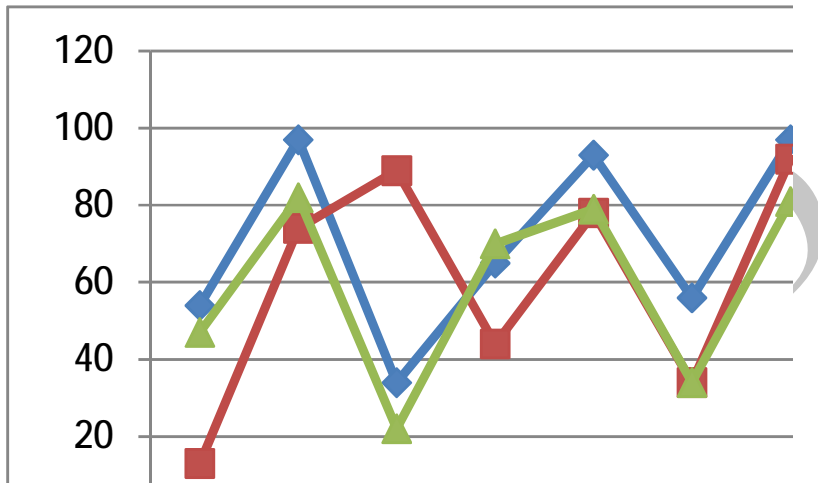
برخی از اجزای فضاهای ورودی مانند صحن جلو خان، پیش طاق و هشتی، محل نشستن افراد و تجمع های کوچک و گاه بزرگ زنان و نیز برای برگزاری برخی مراسم بود. علاوه بر آن، در هر یک از دو سمت پیش طاق بسیاری از انواع بناهای خانه های سنتی خواجه نشینمی ساختند که محل نشستن چند نفر بود. نشستن بر روی این سکوها و گفتگو برای انجام کارها یا گذران اوقات، یکی از الگوهای رفتاری زنان در گذشته بوده است. سکو عنصری است که عموماً به صورت زوج در دو سوی پیش طاق بسیاری از خانه ها ساخته می شده است. از این عنصر برای نشستن در جلوی یک خانه هنگام انتظار برای شخصی یا برای رفع خستگی استفاده می کردند. علاوه بر این در پیرامون هشتی بعضی از فضاهای ورودی نیز صفاهایی وجود داشت که کمابیش دارای کارکردهای سکوهایی پیش طاق ورودی بودند. جنس بیشتر سکوها به خصوص سکوهایی فضاهای بزرگ و مهم از سنگ بود و تنها در برخی از خانه ها آجر به کار میرفت. همچنین بسیاری از زنان برای گذران بخشی از اوقات فراغت خود بر روی این سکوها می نشستند و به گفتگو مشغول می شدند¹.

شکل شماره 7- خواجه نشین ها فرصتی برای حضور اجتماعی زنان در حریم خانه ای در شیراز

¹ - بعضی جاها این سکوها را «پاخوره» نامیده اند.

یافته های پژوهشی و نتیجه گیری

نمودار شماره 5- نمودار بررسی منزلت و ارزش فضاها و عناصر معماری در تولید حریم زنانه ورودی

با توجه به تحلیل‌های انجام شده از نمونه‌های موردی بررسی شده می‌توان به یافته‌های ذیل اشاره کرد:

- رابطه تنگاتنگ سلسله مراتب محرمیت در شکل‌گیری فضای ورودی خانه‌های سنتی ایران
- رابطه بسیار قوی بین ارزش زن و خلق آثار هنری با ابعاد زیبایی‌شناسانه و کاربردی همچون کوبه و حلقه و گل میخ‌های مورد استفاده روی درب‌های چوبی فضای ورودی.
- ارتباط اهمیت اجتماعی زنان با تدوین مکان گفتگو در ورودی خانه‌ها از طریق تولید سکو، صفحه و پیرنشین
- رابطه مفهوم حریم زنانه با حرمت خانواده و حرم زن (خانه)
- رابطه بسیار عمیق و حکمت‌متعالی استفاده از کتیبه‌های قرآنی بر سر در فضای ورودی خانه‌های سنتی با معماری مکان حرم امن؛ و تبدیل فضای زندگی (خانه) به مکان مقدس و قدسی (بهشت)

- رابطه تعالیم و تدابیر دین مبین اسلام در خصوص حجاب زنان و نمود هنرمندانه آن در معماری حریم خانه
- اهمیت توجه به آموزه های دینی و سنتی معماری خانه ها در تقویت طراحی معماری معاصر مسکن با رویکرد خانواده محور و زن محور
- رابطه محرمیت زنان با تعریف حریم دخول و حضور در معماری ورودی خانه های سنتی با تعالیم اسلامی
- رابطه محرمیت زنان در مستندات اسلامی با معماری فضای ورودی خانه های سنتی
- رابطه محرمیت زنان با حریم بصری در معماری ورودی خانه های سنتی به خصوص در طراحی دالان
- رابطه محرمیت زنان با حریم سمعی در معماری ورودی خانه های سنتی از طریق محصوریت دالان و هشتی
- اهمیت منزلت و ارزش فضاها و عناصر معماری در تولید حریم زنانه در فضای ورودی

نتیجه گیری

سلسله مراتب محرمیت به عنوان یکی از وجوه سلسله مراتبی و گوشه های نغز معماری ایرانی - اسلامی از تمهیدات تسهیل کننده و تشدید کننده احساس محرمیت حضور در ساحت قدسی معماری است و بی شک مبین نظام اندیشه و زیر ساخت های غنی تفکر ایرانی - اسلامی با صبغه ای عرفانی است. اصلی ترین نتیجه گیری از تحقیق در عبارت " استحالته هنر معماری اسلامی با مفاهیم متعالی دین اسلام و حرمت زنان " خلاصه می شود. در هم آمیختگی عجیب مفاهیم دینی اسلام با ارزش های انسانی، خصوصاً اهمیت زن در جامعه به گونه ای تفکیک ناپذیر در شکل گیری مکان در معماری ایرانی - اسلامی خانه های سنتی مشهود است. نمود عینی پدیده معماری ورودی خانه های سنتی با تعریف و ارزش دهی به زنان، خاستگاه احترام برانگیز خانواده و حرمت حریم زنانه می باشد. در بررسی های تحلیلی انجام شده در تحقیق با توجه به آزمون فرضیات در قالب مدل سازی الگوهای ساختاری معماری ورودی خانه های سنتی، رابطه ی تنگاتنگی بین اهمیت ارزشی مفهوم حریم زنانه و کالبد و عناصر معمارانه ی فضاها دیده

می شود. نمودار شدن این نتیجه حکایت از تجلی روح اسلامی مکان و اهمیت جایگاه والای منزلتی زنان در معماری سنتی ایران دارد.

یادداشت

مقاله حاضر مستخرج از رساله دکتری نویسنده با عنوان حریم وصال؛ "تأثیر اندیشه اسلامی در آفرینش فضای ورودی در معماری ایران" است که در تاریخ 1387/11/15 با درجه عالی در دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران به اتمام رسیده است.

Archive of SID

منابع:

منابع فارسی:

- ابوضیبا، فرهاد و قزلباش، محمدرضا (1364)، "الفبای کالبد خانه سنتی یزد"، وزارت برنامه و بودجه، تهران
- اردلان، نادر، بختیار، لاله (1380)، "حس وحدت"، ترجمه شاهرخ، حمید، نشر خاک؛ اصفهان
- اعوانی، غلامرضا (1370)، مقاله: "هنر دینی و نسبت آن با هنر جدید"، مجله سوره، تابستان 1370، ص 139-149
- اعوانی، غلامرضا (1375)، "حکمت و هنر معنوی" انتشارات گروس؛ تهران
- اولیاء، محمدرضا (1376)، "مقدمه‌ای بر نیایش و آفرینش فضا" مجموعه مقالات همایش معماری مسجد؛ گذشته، حال، آینده، دانشگاه هنر-دانشکده پردیس اصفهان، صفحات 39-54
- ایرانمنش، محمد (1376)، "نقد اصول گرایانه شیوه های نگرش به معماری مسجد" مجموعه مقالات همایش معماری مسجد؛ گذشته، حال، آینده، دانشگاه هنر- دانشکده پردیس اصفهان، صفحات 55-72
- بورکهارت، تیتوس (1381)، "هنر مقدس، اصول و روش ها،" ترجمه ستاری، جلال، سروش، چاپ سوم؛ تهران
- بورکهارت، تیتوس (1376)، "مبنای هنر معنوی، مجموعه مقالات روح هنر اسلامی"، ترجمه نصر، سیدحسین، سازمان تبلیغات، چاپ دوم صفحات 51-61
- سلطان زاده، حسین (1384)، "فضاهای ورودی در معماری سنتی ایران" دفتر پژوهش های فرهنگی. تهران
- سلطان زاده، حسین (1376)، "تبریز خشتی استوار در معماری ایران" دفتر پژوهش های فرهنگی. تهران
- سلطان زاده، حسین (1385)، "فضای شهری در بافت های تاریخی ایران" دفتر پژوهش های فرهنگی. تهران
- عرفانیان، جواد (1376) "رابطه بین صورت و ماده در فرآیند شکل گیری مسجد" مجموعه مقالات همایش معماری مسجد؛ گذشته، حال، آینده، دانشگاه هنر- دانشکده پردیس اصفهان، صفحات 287-306
- نصر، سید حسین (1380)، "معرفت و معنویت" ترجمه رحمتی، انشاء...، دفتر پژوهش و نشر سهروردی؛ تهران
- نصر، سید حسین (1375)، "هنر و معنویت اسلامی"، ترجمه رحیم قاسمیان، دفتر مطالعات دینی هنر؛ تهران
- نوایی، کامبیز (1376)، "مسجد تمثال انسان کامل" مجموعه مقالات همایش معماری مسجد؛ گذشته، حال، آینده، دانشگاه هنر- دانشکده پردیس اصفهان، صفحات 661-680

منابع عربی:

- قرآن
- مکارم الاخلاق، حسن بن فضل طبرسی، اعلمی، بیروت، چاپ ششم، 1392 هـ. ق.
- مجلسی، علامه محمدباقر "بحارالانوار، ج 97".
- کلینی، ثقه الاسلام محمدبن یعقوب، "اصول کافی"، ج 3

Archive of SID